

Világtörténelmi ringlispíl

A *Tragédia* és a korabeli irodalmi ellenzék – Vajda János

„Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is”¹ – írja Madáchnak a lelkesült Arany János, miután a *Tragédia* első négy színét 1861 októberében felolvasta a Kis-

faludy Társaságban. Azonban a kiadás éve, 1862 nem hozta el azt a szakmai diadalt, ami a köztudatban él, mert a korabeli irodalmi ellenzék vitriolos cikkei határozták meg az új drámai költemény kritikai fogadtatását. A Riedl Szende vezette tábor gyorsabban és nagyobb terjedelemben reflektált *Az ember tragédiája* megjelenésére, mint a Gyulai-kör tagjai, akik Madách Imrét bevezették az irodalmi életbe. Arany János 1862. március 27-én olvasta fel Madách-köszöntőjét a Kisfaludy Társaság közgyűlésén, de „üdvözlő szavát” csak május 1-én közölte a *Szépirodalmi Figyelő*.² Ekkor már ismert volt Vajda János két publicisztikája és Reviczky Szevér öttételes *Tragédia*-cikke.³ Március elején Gyulai Pál azt ígérte Csengery Antalnak, hogy hosszan, „legalább egy pár nyomtatott ívben” maga is hozzászól Madách művéhez, de írása soha nem készült el.⁴ Aranynak ennél súlyosabb gondot jelentett, hogy az irodalmi Deák-párt hivatalos Madách-kritikájának szánt – Greguss Ágost szerint „ízetlen lévé” híguló⁵ – Szász Károly-féle nyolctételes cikksorozattal egyikük sem volt elégedett.⁶

Arany Jánoshoz hasonlóan a *Tragédia* korabeli ítései úgy látták, hogy Madách erősebben gondol, mint képzel: költői vénája elmarad a bölcselői mögött.⁷ Azonban míg Arany, Greguss⁸ és Szász laudációba hajló kritikája a *Tragédia* grandiózus koncepciójának és szerényebb színvonalú költői megvalósításának távolságát kisebbnek láttatta, addig a korabeli irodalmi ellenzék bírálatában kiemelt ponttá válik a kettő disszonanciája. A leveleiben kissé fanyalgó Gyulai alighanem taktikai okokból halogatja cikkének megírását, mert – mint írja – a drámai költeményt övező „csaknem példátlan lelkesülés” miatt a pesti közönség

Madách
Imréről készült
rézmetszet
a költő
aláírásával
© Magyar
Nemzeti
Digitális
Archívum

- 1 ARANY János levele Madách Imrének. Pest, 1861. november 5. = MADÁCH Imre: *Összes művei I–II*. Szerk. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, II., 1013–1015., 1014.
- 2 ARANY János: Egy üdvözlő szó = *Szépirodalmi Figyelő*, 1862. május 1. (26. sz.), 401–402.
- 3 REVICZKY Szevér: *Az ember tragoediája, Madách Imrétől*. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1862. Műbírálat = *Gombostű*, 1862. március 1. (18. sz.), 550–553.; március 5. (19. sz.), 585–587.; március 8. (20. sz.), 617–621.; március 12. (21. sz.), 648–651.; március 15. (22. sz.), 684–686.
- 4 GYULAI Pál levele Csengery Antalnak. Kolozsvár, 1862. március 7. = GYULAI Pál: *Levelezése 1843-tól 1867-ig*. Szerk. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 466–467., 466.
- 5 GREGUSS Ágost levele Erdélyi Jánoshoz. Pest, 1862. szeptember 13.

= ERDÉLYI János: *Levelezése I–II*. Szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960, 1962, II., 296.

- 6 SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Írta Madách Imre. Kiadta a Kisfaludy-társaság = *Szépirodalmi Figyelő*, 1862. február 13. (15. sz.), 228–231.; február 20. (16. sz.), 244–246.; február 27. (17. sz.), 260–262.; március 6. (18. sz.), 275–277.; március 13. (19. sz.), 293–295.; március 20. (20. sz.), 308–310.; március 27. (21. sz.), 324–326.; április 3. (22. sz.), 339–342.
- 7 Vö. BALOGH Csaba: *Üdvözlő a gondolatnak és az általános embernek*. Arany János Madách-köszöntőjének kritikátörténeti jelentősége = *Magyar Művészet*, 2017, 3. sz., 23–30.
- 8 GREGUSS Ágost: *Titoknoki jelentés a [Kisfaludy] Társaság történetéről a munkálkodásáról az utolsó közgyűlés óta* = *Magyarország*, 1862. február 7. (31. sz.), 2–3., 3.

minden bírálatot „felségsértésnek” fog tekinteni.⁹ Az irodalmi ellenzék tagjait, Vajda Jánost, Reviczky Szevért és Zilahy Károlyt¹⁰ nem az olvasók, Madách, hanem Gyulaiék „felségsértésének” szándéka vezeti, amikor sarkítja, rikitóbbá teszi az ellentétet: Madáchban a drámaíró képtelen felnőni a gondolkodóhoz, ezért elfogadhatatlan, egyben mulatságos, hogy Arany és köre néhány hét alatt „új magyar Goethét” próbál faragni az ismeretlen sztrégovai költőből.¹¹

Az *ember tragédiája* 1862. január 12-én – rendhagyó módon vasárnap – jelent meg Emich Gusztáv nyomdász, könyvkereskedő pesti kiadójánál.¹² A következő héten tíz fővárosi újság ad hírt róla, rendre a „magyar irodalom Faustjaként” reklámozva az új könyvet.¹³ Madách a kezdettől felemás érzéssel fogadja irodalmi körének éljenzését, hiányolja az ítések szigorát. „Szinte furcsán esik művem irányában az a selyem kritika mindenfelől – írja Arany –, csak úgy óhajtom a darócot – nevetném, nem fájna...”¹⁴ Az élet játéka, hogy e sztrégovai levél megírása előtt egy hónappal, 1862. január 20-án már megkapta az első darócot Pesten.¹⁵

*

Madách Imre négy évvel fiatalabb pályatársa, az akkor már országosan ismert költő, kritikus, lapszerkesztő Vajda János írta a legelső bírálatot Az *ember tragédiájáról*. A szakirodalom százharmincegy évig nem fordított figyelmet e szövegre: 1993-ban Praznovszky Mihály rövid összefoglalását adta,¹⁶ ahogy Kerényi Ferenc is a *Tragédia* kritikai kiadásában,¹⁷ majd Bene Kálmán bevezette, és jegyzetelve újraközölte,¹⁸ de elemzés nem született róla.

Alighanem az magyarázza Vajda *Tragédia*-cikkének mellőzöttségét, hogy önmagában szinte lehetetlen értelmezni, ugyanis a keret és a közrefogott okfejtő rész feloldhatatlan ellentmondásban áll egymással: a kezdő és a záró „laudációt” hiteltelenné teszik a zord kritikái megjegyzé-

sek, és viszont. Másrészt a műfaja is bizonytalan: a glossza képgazdag, szellemes, de esetleges szerkezetű, és a vázlatos érvelés egyfajta szenvedélyes-ironizáló zsurnalizmusba hajlik át. A megírás életrajzi háttére azonban érthetőbbé teszi Vajda publicisztikájának hullámvázait, ugyanis a *Tragédia*-cikk megírása táján mérgesedett el végleg a kapcsolata a Gyulai-körrel. Korábban Vajda elismerően írt Aranyról és a Csengery szerkesztette *Budapesti Szemlé*ről. Azonban az 1860 novemberében induló *Szépirodalmi Figyelő* egyre jobban csípi a szemét, főképp Arany János „udvari ítése”, Szász Károly és a versrovatot uraló epigonköltők bősztik. Arany és a „*Fülelő*” szerzőköre megbántódik a rendre gombomb, pökhendi, sokszor igaztalan kritikus hang miatt, majd 1861 áprilisában „az első és utolsó szó” jogán megszakítja a kapcsolatot Vajdával, a *Nővilág* szerkesztőjével.

A Schmerling-féle provizórium 1861-es bevezetése után a politikai nézeteltérések tovább élezik az irodalmi Deák-párt és Vajda szembenállását, aki ebben az évben *Csatár* címmel – tulajdonosként és felelős szerkesztőként – politikai néplapot indít a polgárosult alsó-középosztály számára. Cikkeiben visszautasítja a Habsburgokkal történő kiegyezés gondolatát, sőt, még az együttműködést is elítéli Schmerlinggel, a gyűlölt Bach utódjával, azonban később változtat nézetein – éppen a magyar művelődés és irodalom ügyére hivatkozva. Azt javasolja, hogy az osztrákok elleni harcban a „szellem hódító erejére építsünk”, hiszen döreség arra várni, hogy a francia tengeri flotta betör Debrecennél, és felszabadítja hazánkat. Komolyabb szellemi teljesítményünk annak záloga, hogy Bécs helyett Pest legyen a birodalom kulturális fővárosa. A *Tragédia*-kritika megírásakor Vajda már a polgári-kulturális európeárság eszméjét és a kiegyezés gondolatát támogatja a politikai függetlenség helyett.¹⁹ *Irányszemlé* című, folytatásokban megjelentetett publicisztikájában nagyobb esélyt jósol egy kiművelt, széles látókörű, polgárosult, bár politikailag függő nemzetnek, mint egy független, de barbár népnek. Az 1862 nyarán kiadott *Önbírálat*

⁹ GYULAI: i. m. (1961), 466.

¹⁰ ZILAHY Károly: „Az ember tragédiájáról”-ról (Levéltörök) = *Kritikai Lapok*, 1862. június 1. (7. sz.), 177–180.

¹¹ Vö. [TOLNAI Lajos]: *Hazai irodalom. Hogy írják meg Arany János életrajzát?* = *Irodalom*, 1887. január 6. (2. sz.), 7–10., 9.

¹² Praznovszky Mihály vitatja Kerényi Ferenc idézett kiadástörténeti kronológiáját. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* (Drámai költemény). Szinoptikus kritikai kiadás. Szerk., jegyzetek KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 672. (a *Tragédia*-idézetek ebből a kiadásból valók); *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. Szerk., jegyzetek PRAZNOVSZKY Mihály, Bp., SikerX, 2015, 367.

¹³ MADÁCH: i. m. (2005), 684.

¹⁴ MADÁCH Imre levele Arany Jánoshoz. Alsósztrégova, 1862. február 20. = *MÖM II. i. m.* (1942), 869–870., 870.

¹⁵ Madách csak Erdélyi János kritikájára reagált érdemben: terjedelmes magánlevélben védte meg álláspontját. MADÁCH Imre levele Erdélyi

Jánoshoz. Alsósztrégova, 1862. szeptember 13. = *MÖM II. i. m.* (1942), 876–878.

¹⁶ A szerző érdeme vitathatatlan, noha Vajda értékelő bírálatát nem sorolható a „Madách-kultusz jelenségei” közé. PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách, a Tragédia és a kortársak 1861–1964. A Madách-kultusz jelenségei* = *Palócföld*, 1993, 3. sz., 233–241., 236–237.

¹⁷ MADÁCH: i. m. (2005), 685–686.

¹⁸ BENE Kálmán: *Vajda János kritikája Az ember tragédiájáról* = *II. Madách Szimpózium*. Szerk. ANDOR Csaba, Salgótarján, Bp., Palócföld, Madách Irodalmi Társaság, 1996, 87–91.; ua. = Uő: *Madách-filológia. Tanulmányok Madách Imre életművéről és a XIX. századi magyar drámáról*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007, 26–29.

¹⁹ Vö. KOMLÓS Aladár: *A publicista Vajda János* = VAJDA János: *Válogatott politikai írásai*. Szerk. KOMLÓS Aladár, Bp., Művelt Nép, 1954, 3–39., 12., 22.

HETILAP A MAGYAR HÖLGYEK SZÁMÁRA.

Előfizetési díj helyben kiadóhivatalból elhordva negyedévre 1 ft. 15 kr., félévre 2 ft. 30 kr., egészévre 5 pft. — Vidékre postán vagy helyben házhoz hordatva negyedévre 1 ft. 30 kr., félévre 3 ft., egészévre 6 pft.

BOLIVÁR.

(Történeti beszély.)

Irta JÓKAI MÓR.

I. El Libertador.

Győztek már a spanyolok; a felkelők hadserege annyi vereség után bomlásnak indult, egyik város a másik után esett el, a tartományok meghódoltak s kiadták vezetőiket, az elfogott zászlókat ott égették meg a bitófa alatt, a zászlótartók szeme láttára, a kiknek jámboroknak szemeik helyett a torukukat találták bekötni; csak Bogota tartotta még magát végső kétségbe esett erővel, a honszeretők városa, hol egy férfi sem volt, a ki nem harczos, egy nő sem, a ki nem rajongó, a hol nem siratta meg az özvegy harczban elesett férjét, hanem vette elejtett

fegyverét, és helyébe állt, s ha egy apának hat fia esett el, a hetediket maga vezette a harczba.

Pedig a hetedik is elesett.

Hét szép fia volt don Esteban di San Sol-nak, mind elestek a bogotai bástyák védelmében; pedig ők voltak lelkesítői, vezérei az őrseregnek, az új haza földé látta szétomlani nemes vérüket, melybe nem vegyült soha egy csepp sem idegenből, árulóból. — Olyan tiszta jó nemes vér volt az, a milyen csak valaha föltett kalappal buzgott Madrid királyi tróntermében, s annál nemeesebb lett, hogy önkényt kifolyt a szegény félmeztelen, nyomorult népek oltalmazása-

című, országos felháborodást keltő politikai röpiratában szembefordul azzal a középnemességgel, amelynek vilásképe, ízlése határozza meg az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tevékenységét, de az ország polgári átalakítására már alkalmatlan. Válaszképpen a felbőszített ellentábor vezető kritikusa, Gyulai Pál kíméletlen hajtóvadászatot indít Vajda ellen.²⁰ Mindez azért érdemel említést, mert a politikai-irodalmi életből néhány hónap alatt kiszoruló költő *Tragédia*-bírálatában az irodalmi Deák-párttal szembeni esztétikai és politikai averziókat aligha lehet szétszálazni.

Vajda János a maga szerkesztette *Nővilág*-ban jelentette meg Madách-cikkét.²¹ Az 1857 januárjában indult, a magyar „középrend” asszonyai és leányai számára készült heti megjelenésű divatlap gyors és látványos sikert arat. Az első években szinte egyszemélyes szerkesztőségként dolgozó Vajda találékonyan kapcsolja össze az emancipáció ügyét a haza és a kultúra szeretetére való buzdítással: „a mivelődés a nőnem megváltása! – írja programcikkében – ...minél inkább terjed a miveltség valamely népnél, a nők állása szemben a férfival annál tisztesebb”.²² Az évtized fordulóján már tucatnyi országos nevű publicista ír a lapba, 1861-ben Zilahy Károly és Bajza Jenő szerkesztőként is csatlakozik Vajdához, ezzel a *Nővilág* az irodalmi ellenzék jelentős fórumává válik. A hetilap fő erőssége a kulturális élet eseményeire gyorsan reagáló, éles és szellemes glosszákat, tudósításokat hozó *Tárcza* rovat – itt olvasható Vajda János *Tragédia*-kritikája is.

A szerző elismeri, hogy – recenziós példány híján – csupán „futólag volt alkalmunk lapozni e műben”, s a „hetedikről kezdve több szakasz nem kötötte figyelmünket, s azokat nem egészen olvastuk”. Írásának laudációkéréseiben viszont azt emeli ki, hogy a számosak fölött beláthatatlan magasságokban álló talentum, Madách műve az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb drámai alkotása. „[M]ert első eset, hogy magyar író felülemelkedve a szűk speciális magyar élet nézeten, az egyetemes magas világnézpontra állva, általános érdekű műben, az összes emberiség életkérdéseivel, a végtelenség eszméjével foglalkozzék, s birtokra keljen ama legnagyobb feladattal, hogy költészetet keressen ott, ahol már a filozofia is végződik.”

Vajda tehát saját – a Gyulai-kör számára idegen – költői világának: a lírai én kozmikus metafizikai magánynak,

„a végtelenség szélén való tapogatózásnak” rokon (vagy annak hitt) tematikáját keresi és üdvözlí a *Tragédiában*. De többről is szó van. „Magyar politikus, magyar költő, magyar bölcsész alig foglalkozik a magasabb általános emberi érdekekkel, nagyjából minden, ami tőle eredeti, kikerül... Számára, előtte nem létezik egy nagyobb világ, rokon emberiség – csak önmagát látja és magával szemben az idegent. [...] Színházban és irodalomban, regényben, versben, drámában mindenütt a lehető legszűkebb, elszigetelt, fojtólag szűk magyar látpont, alanti kezdetleges eszmék, émelygős naivság. A haza, a haza, a haza! A nemzet, a nemzet, a nemzet egyre mindenütt; sehol a világ, az emberiség, a haladás, a szabadságra való emlékezés.” Vajda szerint az 1848 utáni szépirodalmunk legnagyobb gyengéje az általános eszme, a világirodalmi távlatok hiánya, ezért nem remélhetjük literatúránk kedvező külföldi fogadtatását. „[B]ár originális, genialis művünk, melyek idegen nyelvre lefordítva, de amelyek annyira be vannak pólálva magyar sajátságaink juhászbundáiba, elfogultságunk, önteltségünk azokból oly kirívó, ellenben minden idegennek megvetése, lenézése, olykor magának a polgárosodó előhaladásnak kigúnyolása oly visszataszító azokban, hogy az idegen azt részint nem érti, részint elítéli” – írja a *Polgárosodásban*.²³

A *Tragédia* második kiadásának megjelenésekor Vajda *Irodalmi viszonyaink* címmel foglalja össze nézeteit: nálunk hiányzik a teóriák harca, az „eszmék érdekes forradalma, amely nélkül nincs szellemi élet”.²⁴ Ezért is hatott rá üdítően Madách filozófiai pallérozottsága és *Tragédiájának* holisztikus látásmódja. A nyugati mintájú demokratikus átalakulást és a nemzeti eszmét szembeállító, az új jozefinizmusban megoldást kereső Vajda aligha tudott róla, hogy a magyar viszonyok feletti, europээр tematikájú *Tragédia* költője – magánemberként és politikusként – irtózott a Habsburgoktól.

Rövid kitérőt kell tennem, hogy érthetőek legyenek Vajda János dramaturgiai megjegyzései. A korabeli *Tragédia*-kritikák a hazai Shakespeare-kultusz intézményszerűsülésének kezdetén íródtak.²⁵ 1860-ban Arany János, Csengery Antal, Jókai Mór, Lukács Móricz, Szász Károly és Szigligeti Ede megalapítja a magyar Shakespeare-bizottságot. Négy év múlva e tagok mellett Greguss Ágost, Kemény Zsigmond, Salamon Ferenc és Toldy Ferenc út-

²⁰ Vö. SZABAD György: *Vajda János politikai elszigetelődésének történetéből = Irodalomtörténet*, 1960, 129–141.; SZÉLES Kára: *Vajda János*. Bp., Gondolat, 1982, 72–80.

²¹ [VAJDA János]: *Irodalmi újdonságok = Nővilág. Hetilap a magyar hölgyek számára*, 1862. január 20. (2. sz.), 29–30. Minden vonatkozó idézet innen. A korabeli szokás szerint a lapszerkesztő többnyire név nélkül közölte cikkeit. A szerző azonosításáról lásd BENE: i. m. (1996), 87–88.

²² V. J. [VAJDA János]: *Néhány szó – négy szem közt! = Nővilág*, 1858. október 31. (44. sz.), 689–692., 690.

²³ ARISZTIDESZ [VAJDA János]: *Polgárosodás* (1862) = VAJDA János: *Politikai röpiratok. Uő összes művei VI. Szerk. MIKLÓSSY János*, Bp., Akadémiai, 1970, 77–176., 159–161.

²⁴ VAJDA János: *Irodalmi viszonyaink = Magyar Sajtó*, 1863. március 22. (67. sz.), 265.

²⁵ Vö. DÁVIDHÁZI Péter: *„Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., Gondolat, 1989, 138–195.

Vajda János
fiatalkori
arcképe
© Wikimedia
Commons

jára indítja *Shakspeare* [sic!] *minden munkáit*.²⁶ Az 1860-as évek elején *Az ember tragédiájának* a Gyulai-körhöz tartozó értékelői szorgos Shakespeare-fordítók: Arany három, Greguss kettő, Szász nyolc fordítással szerepel az 1864-ben induló összkiadásban. A korabeli hazai drámákkal szembeni elvárás egyrészt tematikai. A Világos utáni irodalomkritika szerint a színpadi művek zárlatának az isteni gondviselésben gyökerező erkölcsi világrend győzelmét kell láttatniuk, miként teszi ezt Shakespeare, az egyetemes és a keresztény kor legnagyobb drámaírója. Arany, Greguss és Szász kritikusai világában is meghatározó szempont, hogy a szépirodalmi műben az örök igazság diadalmaskodjon, és ezzel nyújtson vigaszt az olvasónak. Értéke-

lésükben ezért kap kivételes hangsúlyt a *Tragédia* utolsó színének záróakkordja: az angyali kar és az Úr intenciója menti meg a pesszimizmus vádjától Madáchot.²⁷

Nem kevésbé fontos a másik művészi elvárás. Vörösmarty már a reformkor derekán, *Elméleti töredék* című munkájában Shakespeare művészete alapján tette a hazai drámaesztétika alapelvét a cselekmény elsődlegességét és a csupán „szólamszerű” szereplőjellemezést. A *Hamletet* fordító Arany, az akadémiai székfoglalójában Shakespeare és a *Biblia* magyarítását elemző Szász, valamint Shakespeare-monográfiájának előkészületeit megkezdő Greguss nem érintette Madách-kritikájában ezt az egyetemesnek tekintett drámaesztétikai viszonyítási pontot. Ugyanis azt látták, hogy a *Tragédia* szerzője egészen más úton indult el. Valóban: Madách már az 1842-es, Szophoklész tragédiáiról írt *Művészeti értekezésében* szembefordult a poétikai elvvel, miszerint a dráma legfontosabb műnemi rekvizituma a cselekményesség.²⁸ Ezzel szemben színpadi műveiben sajátos „végzet-dramaturgiát” alakított ki, amelyben a fordulatosság csak az erkölcsi-eszmei mondanivaló és a jellemek rendszere után következik. A „nép-nemzeti iskola” kritikusai azért sem kérték számon Madáchon, hogy *Tragédiája* a cselekményesség szempontjából kevésbé van „Shakespeare-ileg kivéve”, mert azt nem előadásra szánt drámának, hanem drámai költeménynek tekintették.

Vajda János ellenkező stratégiát követett: *Tragédia*-kritikájában nem kerüli meg, sőt, kiemelt hangsúllyal tárgyalja a dramaturgiai kérdéseket, mert Madách művét nem drámai költeménynek, hanem színpadi darabnak tartja. A *Tragédia* megjelenésekor Vajda már gyakorlott, országosan ismert színikritikus, aki művészi pályájának zenitjén jár. 1855 októbere és 1864 szeptembere között a *Magyar Sajtóban*, majd a *Nővilágban* nyolcszázánál több színbírálatot és színházi tárgyú glosszát publikált. Vallja, hogy a tragédia a műfajok hierarchiájának csúcsa. „Egy tökéletes tragoedia születése legritkább világeseemények közé tartozik. [...] Nemcsak legritkább tünemény pedig egy jó tragoedia, de kivált legújabb időben, a művelt nemzetek legdrágább nemzeti kincse.”²⁹ Shakespeare a szabadságharc utáni korszak legtöbbet játszott klasszikus szerzője: 1856 és 1864 között a Nemzeti Színházban kilencvenhárom alkalommal mutatták be műveit. Vajda e nyolc év alatt tizenkét Shakespeare-dráma harminc be-

²⁶ SHAKSPERE [sic!], [William]: *Minden munkái I–XIX*. Fordítják többen, Pest, Kisfaludy Társaság, 1864–1878.

²⁷ E kérdésben a zárójelenet nem győzte meg a legtekintélyesebb korabeli kritikust, Erdélyi Jánost. Fő kifogása, hogy a történelmi színek elkeserítik az olvasót, és az Úr végszava sem nyújt vigaszt a „nyavalyás halandónak”. ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragoediája = Magyarország*, 1862. augusztus 28. (197. sz.), 2–3.; augusztus 29. (198. sz.), 2–3.; augusztus 30. (199. sz.), 2–3.; szeptember 2. (201. sz.), 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3. Vö. BALOGH Csaba: *Az ördög komédiája – Erdélyi János Tragédia-bírálatja = Magyar Művészet*, 2020, 2. sz., 106–113.

²⁸ MADÁCH Imre: *Művészeti értekezés* (1942) = *MÖM II. i. m.* (1942), 543–562.

²⁹ VAJDA János: *Béldi Pál (Magyar Sajtó, 1857. április 24.) = Uő: Színbírálatok, és színházi tárgyú glosszák*. Szerk. BENE Kálmán, Bp., Orpheusz, 2000, 202.

mutatójáról tudósít, és referátumaiban közel százszor utal a csodált angol drámaíróra.³⁰ Victor Hugo híres Shakespeare-tanulmányának lefordítását tervezi, és a *Nővilág* indulásakor *A szépekről a szépeknek* című többrészes programcikkében is alkotói példaképként említi az angol költőt,³¹ hiszen ő a drámai konfliktus megjelenítésének, a dialógusépítés lélektani hitelességének viszonyítási pontja, akinek teremtett figurái hús-vér alakoknak is tekinthetők. Kritikus társaihoz hasonlóan Vajda korának tragédiáitól a Shakespeare-drámák etikai rendszerét várta el: a jó tragédia úgy lehet a „nemzet legdrágább kincse”, ha a főhős bukása az örök érvényű erkölcsi rend győzelmét láttatja. (De pályatársainál érzékenyebben figyelt fel a pénz mindenre kiterjedő uralmának bemutatására, talán ezért tartotta a londoni jelenetet a *Tragédia* „legerősb festésű” színe- nek.) Greguss Ágostnál és Salamon Ferencnél is jobban hangsúlyozza a drámai eszményítés esztétikai elvárását: „A tragödiei személyek nem mindennapi lények –, azok eszmények, azért azokat eszményíteni kell – különben a tragödie megszűnik lenni az, aminek lennie kell – t. i. magasztosnak” – írja a *Julius Caesar* nemzetibeli előadásáról.³² Ha mindezt kiegészítjük azzal, hogy Vajda színikritikusi világában a drámai cselekmény és a jellemfejlődés összekapcsolásának is Shakespeare volt a legnagyobb mestere (különösen a *Lear királyban*), akkor érthető, hogy Madách *Tragédiájának* dramaturgiai építkezését, dialógusait és lélekábrázolását kidolgozatlanak ítélte.

Azonban két – Shakespeare-től szintén nem független – színikritikusi elve összhangban volt a *Tragédia* világával. Vajda a történelemben a drámairodalom szabadon kezelhető nyersanyagát látta, a historikus hűségnek szerényebb jelentőséget tulajdonított, mint Gyulai, Greguss vagy Salamon. Másrészt – itt is ellentétben kritikus társaival – sokra értékelte a tragikomikus látásmódot: a szerző „oly világos magas pontra állított bennünket, hogy nézván a földi kicsiny dolgokat, azokon egyszerre sírhatnánk és nevetethetnénk, mert a dolgok »mindkét oldalát« látjuk, mit látni csak lángelmének adatott. Látjuk az embert külső körülményei között, s ugyanakkor belátunk szíve redőibe; látjuk a »parányi« embert, s a »nagy« szerencsétlenséget – ez a tragicomicum magyarázata...”³³ Aligha szorul magyarázatra, hogy ez a *Tragédia* dramaturgiájára is érvényes: Madách folyamatosan váltogatja az ellentétes ádami és luciferi nézőpontot.

Ugyanakkor Vajda látta legélesebben a korabeli Shakespeare-kultusz kétarcúságát: „abban a legutolsó »ivodalmi« [sic] szaklap sem hibás – írja az *Önbírálatban* –, hogy ne regélje untalan, miszerint Shakespeare a minden költők királya”. Csakhogy az angol szerzőt övező színházi kultusz mögött nincs művelt, polgári olvasó- és nézőközönség, az áhítat mímelt, a rajongás csak divat, egyik sem egyenlő drámái megértésével. A „részvét, mellyel a magyar közönség Shakespeare-t színházban és irodalomban... fogadja – valóságos satira, szemben a mohósággal, mellyel minden élc és adomáskönyvet, kalendáriumot felkarol, melynek boríték lapján egy-egy röhögő pofa s minél bolondabb cím az ellenállhatatlan hívó madár”.³⁴ Végül az sem mellékes, hogy Vajda drámaíróként fájdalmas tapasztalatokat szerzett *Ildikó* című verses tragédiájával (1857): a kor két vezető színikritikusa, Salamon Ferenc és Greguss Ágost – akik soha nem szívelték Vajdát – kíméletlenül lehúzták a darabot.³⁵ Tehát a *Tragédia*-kritika a fél évtizede tartó sajtóháború újabb fejezeteként is olvasható: Vajda visszavágásként az ellentábor, a Greguss és elvbarátai által beharangozott drámai költemény szigorú ítése kíván lenni. Ezért Madách-cikkében javarészt a shakespeare-i mintára célozva dramaturgiai, drámaelméleti kifogásokat állít sorba, ezzel igazolva, hogy indokolatlan a *Fausttal* való fellengző „összeméregetés”.

Vajda bírálatának fő tétele: Az ember tragédiája „nem éppen gyöngé utánzás”, de ellentétben Goethe művével, „semilyen drámai hatása nincs”. „A philosophia megvan, az tagadhatatlan, de a költői alak és tartalom beláthatatlan messze van a *Fausttól*.” A szerző ellenvetései közül kiemelkedik a *Tragédia* műfaji egyneműségét vitató gondolatsor, amelyet a shakespeare-i dramaturgiára támaszkodva fogalmaz meg. Mivel Madách az epikus művekre jellemző fogással, álomkeretben adja elő a világtörténetet, ezért az kevésbé a szívre, inkább a képzeletre, sőt – az álom sugalmazója, Lucifer szándéka szerint – valójában a „hideg, számító észre hat”. Vajda megrendítőbbnek érezte a féktelen szenvedélyű Othello és a „saját vérművébe fulladó” Macbeth tragédiáját, mint a „mély elmű filozóf” Hamletét, aki „sokat bölcsseleg, keveset cselekszik”, s „nehéz volt belőle drámahőst alkotni”.³⁶ Ugyanis a tragikai jellem őstípusának Aiszküloosz Prométheuszát tartotta. „A jónak, vagy más szóval az igaznak örök küzdelme, testi bukása, de erkölcsi örökkévalósága: – a vál-

³⁰ Uo., 504., 507–511., 924–946.

³¹ VAJDA János: *A szépekről a szépeknek = Nővilág*, 1857. január 8. (1. sz.), 1–5.; február 22. (7. sz.), 97–100.; április 5. (13. sz.), 196–198.; április 26. (16. sz.), 246–248.

³² VAJDA János: *Julius Cäsar = Nővilág*, 1857. szeptember 6. (35. sz.), 557–559., 558.

³³ VAJDA János: *Kísértet (Magyar Sajtó)*, 1856. október 18. = VAJDA: *i. m.* (2000), 146.

³⁴ ARISZTIDES [VAJDA János]: *Önbírálat* (1862) = VAJDA: *i. m.* (1970), 5–76., 58.

³⁵ Vö. BIKÁCSI László: *Az Ildikó előadásának bírálatja a korabeli sajtóban* = VAJDA János: *Nagyobb költői művek: Ildikó. Elbeszélő költemények*. Szerk. BIKÁCSI László, PÓR Péter, Bp., Akadémiai, 1977, 364–371.

³⁶ VAJDA: *i. m.* (2000), 259., 298., 508.

tozó végzet segedelmével uralkodó, erkölcsileg bukott, de testileg uralkodó erő, hatalom ellenében – ez a Prométheusz, ez a tragoedia fogalma” – írja a *Nővilágban*.³⁷

Vajda János már pályakezdő kritikusként is az érzelmektől fűtött cselekvés esztétikai fontosságát hangsúlyozta: a „szépművészet azon népeknél nyert legtökélyesebb idomot, melyekben a szenvedély, mint izzó parázs a katlan tartalmát, lángra gyújtja a szellem anyagát, a velőt, és e lángok a legemelkedettebb eszményképpé alakulnak át”.³⁸ Ezért érezte drámaiatlannak Ádám tétlen szemlélődését és Lucifer meddő okoskodását. Szerinte a színpadi akció hiánya miatt a hetedik, konstantinápolyi szín után érdektelenné válik a *Tragédia*, emiatt az azt követő színeket „nem egészen” olvasta el. Mint írja, a történelmi jelenet-sor csupán „állambölcseleti értekezésben összefűzött példák láncolata”, és a rövid szakaszok epigrammaszerűsége eleve alkalmatlan a drámai cselekmény kibontására és a hatáskeltésre, ezért a *Tragédia* inkább dialogizált eposz, semmint dráma.

Vajda szerint Madách elhibázott koncepciója a kompozícióra is rányomta a bélyegét. Mivel a *Tragédiának* nincs összefüggő cselekménye, ezért a tizenöt szín egészében nemigen érdekes: előre kiszámítható, mechanikusan működő világtörténelmi „ringlispíl”, csupán egyes részletei mulattatók. A „felosztás nagyon is gépilegesen rendes, pedáns, a költészet pedig... azt a rendet a rendtelenségben [kívánja], mely a vadon természetben oly megrendítő”. Az árnyalt jellemábrázolás, vagyis a dikció és az akció szoros, klasszikus összefüggésének számonkérése is a korabeli Shakespeare-kultusz hatását mutatja. A *Tragédiában* mindenütt „a szerző maga politizál, bölcseleg”, cselekmény híján fő alakjai, Ádám és Éva nem fejlődhetnek jellemmé, csupán a megidézett történelmi hírességek parókatartói („haubenstock”), akiket „Lucifer, mint igen szellemdús harlekin [bohóc], részint mint Ádám cicero-neja [idegenvezetője] rendre kigúnyol”. Igaz, „e futólagos kifogások” (!) mellett a szerző méltatja a londoni vásárlás-jelenet plasztikusságát, valamint az egyiptomi és az athéni szín politikabölcseletét.

Kritikájának zárlatában Vajda kissé belegabalyodik téziseibe. A nemzeti tematika fölött álló, a végtelenség eszméjét fürkésző *Tragédia* ténylegesen nem egyetemes jelentőségű, csupán a gyenge hazai drámai felhozatal, a magyar irodalmat „felverő buja parajok”, „sok abszurditás” és frázis között hat „tisztító villámként”. „[H]a nincs *Faustunk*, az még nem oly nagy szégyen, mintha azt mon-

danák rólunk, miképp még ott sem állunk, hogy megérteni bírni a németek *Faustját*.”

Végssza mégsem ez. Úgy tűnik, tovább foglalkoztatta a felemás „magyar *Faust*”, mert egy hónapon belül – igaz, csupán egy bekezdés erejéig – visszatér a *Tragédiára*, de itt már a másik irányba billen Vajda kritikusi mérlege. Madách művében a bölcselet, a koncepció és a kompozíció viszonyát harmonikusabbnak látja. „Ez [Az ember tragédiája] bizonyval egy félemler élet tanulmánya, s maga a kidolgozás is legalább pár évet vett igénybe... és e – minden ellene tehető kifogások dacára korszakalkotó mű ki lenne zárva a jutalomból, midőn kétségkívűli, hogy költészetirodalmunk eddigi elsőbb rendű termékei közé tartozik?”³⁹ A két publicisztika szóhasználata közötti „műnemváltás” – a tragédiából költészetirodalom lett – nem véletlen. És nem valószínű, hogy ezt Madách és a „Mont Blanc-ember” szerelmi, illetve gondolati lírájának rokon vonásai magyaráznák.⁴⁰ Az esztétikaiból ideológiáivá lényegülő és támadóvá váló érvelésmódnak már kevésbé kedvezett a *Tragédia* drámával (tehát a shakespeare-i mintával) való azonosítása. A szövegrész végén az irodalmi ellenzék elégedetlensége szólal meg: „Madách műve egy szép üstökös”, amely előjelzi irodalmunk szerencsésebb fordulópontját. Feltűnésével „[t]alán vége szakad az üres frázis költészetnek, a szellemdúskodó hóbortnak, az elméckedő bolondoskodásnak, a fából vaskarika-féle ittas népdalosdinak, és cigányosdinak”. A *Tragédia* nyelve valóban nem efféle, de hogy milyen, arra Vajda nem ad választ. Nem véletlenül, hiszen kritikusi munkásságának, esztétikai elveinek ez a legkevésbé kidolgozott területe: a tartalom, a forma és a nyelv kapcsolatában soha nem tudott dűlőre jutni. Egyrészt vallja, hogy a klasszikus irodalmi alakzatok kiüresedtek, ezért csak azok lehettek nagygyá, akik a néptől tanulták a nyelvet, mint Petőfi, Arany és Vörösmarty. Másutt úgy látja, Arany költői világában már szétválaszthatatlanul összeforrt a „pór és az úri”, ezért nem a nyelvből, hanem az alkotói eszméből fakad a népiesség.⁴¹ Általánosságban is kijelenthető, hogy Vajda ellentmondásosan állítja szembe értekezéseiben a szépirodalmi nyelvtől függetlennek tekintett fogalmakat (például eszme, szépség, magasztos, népi).

Vajda cikke több szempontból megelőlegezte a *Tragédia* további korabeli kritikáit. A drámai költemény recepciótörténetét végigkísérő kettős esztétikai mérce, vagyis a nemzeti és világirodalmi érték szembeállítását ellen Erdélyi János emel szót, és továbbgondolja a költői nyelv és

³⁷ VAJDA János: *A szépekről a szépeknek* = *Nővilág*, 1857. április 5. (13. sz.), 196–198., 197.

³⁸ Uo., 196.

³⁹ [VAJDA János]: *A jutalomtűzésekről* = *Nővilág*, 1862. február 10. (4. sz.), 59–60., 60. A következő lapszámban Vajda közli az utolsó szint. MADÁCH Imre: „Az ember tragédiája” című drámai költemé-

nyéből, mutatványul a Tizenötödik Szín = *Nővilág*, 1862. február 20. (5. sz.), 71–73.

⁴⁰ KISS Aurél: *A lírikus Madách* = *Madách-tanulmányok*. Szerk. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1978, 255–264., 257.

⁴¹ Vö. KOMLÓS Aladár: *Vajda János*. Bp., Akadémiai, 1954, 34–38.

a metafizikai végtelenség kapcsolatának esztétikai dilemmáját. Vajda glosszájának stiláris szertelensége, következetlen érvelése a korabeli irodalmi ellenzék két meghatározó alakjának, Reviczky Szevérenek és Zilahy Károlynak *Tragédia*-bírálatában köszön vissza. Igaz, csupán közvetett bizonyítékok vannak, hogy Vajda írása hatott a fiatalabb pályatársakra: míg Reviczky soraiból a parodisztikus laudáció és a bizonytalan esztétikai értékítélet idézi Vajdát, addig Zilahy cikkében az ideológiai célzatosság és a provokatív hang.

Van tanulsága, maradandó kritikátörténeti értéke Vajda János *Tragédia*-bírálatának? A szerzőt és az irodalmi ellenzék többi tagját nem kötötte a kezdődő Madách-kultusz béklyója, így még szabadon azon morfondírozhattak: vajon a *Tragédia* bizonyosan tragédia, és nem komédia, paródia, szatíra vagy alkotói ironia? Mintha Madách is valamiféle játéknak tekintette volna művét, a kiadás előtt két hónappal így vall: „írtam egy költeményt, melyben az Isten, az ördög, Ádám, Luther, Danton, Aphrodité, boszorkányok, s tudj’ isten, mi minden játszik; hogy kezdődik a teremtéssel, játszik az égben, az egész földön, az űrben...”⁴² S ha Arany rossznak találta volna, tűzre veti a kéziratot, „már azóta melegegtem volna mellette, s Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig”.⁴³ A *Tragédia* is utal arra, hogy amit olvasunk, látunk, a nézőtérre kikacsintó, tréfás-mulattató előadás is lehet: Madách úgy játszik parókatartóvá lett bibliai szereplőivel és világ-

történelmi ringlispíljével, miként a londoni szín Bábjátékos, aki marionettfiguráival vásári komédiaként adja elő a bűnbeesést.⁴⁴

„A Bábjátékos:

Mindjárt kezdődik az előadás.

Mulatságos komédia nagyon,

Szemlélni, mint szedé rá a kigyó

Az első nőt, ki már kíváncsi volt,

S mint vitte ez csávába akkor is már

A férfiút. [...]

Lucifer:

Ah, Ádám! itten minket emlegetnek,

Csak szép dolog, kinek olyan szerep

Jutott, hogy még hat ezredév után is

Mulat felette a vig ifjúság. –” (XI., 91–104.)

Madách irodalmi panteonba állítása, a *Tragédiát* övező áhítat, a színházi előadások pátosza és a „felségsértés” kockázata közel másfélszáz évre háttérbe szorította a „nézd legott Komédiának, s mulattatni fog” (VII., 202–203.) értelmezői dilemmát. S. Varga Pál nyitott új kritikátörténeti szakaszt: a modern irodalomelmélet fényében vizsgálta *Az ember tragédiája* történelemábrázolásának, szereprendszerének és nyelvhasználatának ironikusságát.⁴⁵

⁴² MADÁCH Imre levele Nagy Ivánnak, Alsósztrégova, 1861. november 2. = MÖM II. i. m. (1942), 929–930., 929.

⁴³ MADÁCH Imre levele Arany Jánosnak, Alsósztrégova, 1861. november 2. = MÖM II. i. m. (1942), 864–868., 867.

⁴⁴ A körkörös, a körforgás a mű egészére jellemző – különösen a XI. színre –, illetve a londoni bábos epizódhoz kapcsolódik, hogy másutt Lucifer nevezi Ádámot „hiú bábnek” (III., 24.), „báb-istenségnek” (XIII., 94.). Emlékezetesen láttatja mindezt Jankovics Marcell egész estés animációs filmjének londoni jelenete, amelyben kiemelt szere-

pet kap a vásári óriás-, mókus- és szerencsekerék, valamint a körhinta (ringlispil), a mulató polgárok pedig körbeforgó, körtáncot lejtő, fessett fabábukká alakulnak át. *Az ember tragédiája*. Rendezte: JANKOVICS Marcell, 2011. <https://www.imdb.com/title/tt0176694>

⁴⁵ S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*. Bp., Argumentum, 1997; Uő: *Történelem és ironia. Madách Imre: Az ember tragédiája = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 461–480.